

Qismət Qalib oğlu Cəfərov¹³⁰
QRAMMATİKA KANONLARININ FORMALAŞMASINDA
NOAM XOMSKİ MƏRHƏLƏSİ

Amerika dilçiliyinin sonuncu mögikani Noam Xomskinin yaradıcılığı müasir dilçilikdə inqilab kimi qiymətləndirilir. N.Xomskinin dilçilik təlimi haqqında mülahizələrin müxtəlif olmasına baxmayaraq onu qeyd etməliyik ki, o dil haqqındakı elmin istiqamətini dəyişmişdir. Onun tədqiqatları dilçiliyi texniki, riyazi, məntiqi elmlərə yaxınlaşdırır.

N.Xomskinin dilçilik nəzəriyyəsinin metodoloji mənbələri içərisində Por-Royal qrammatikası xüsusi yer tutur. Çünki adı çəkilən mənbə məntiqə (universallığa!) əsaslanır və bu da N.Xomskiyə yaxın ideyadır. N.Cəfərov yazır: “Ümumi və rəşional qrammatika” və ya Por-Royal qrammatikasında qədim yəhudi, qədim yunan, latın və fransız dillərinin materiallarından istifadə edilərək ümumən dilin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşu barədə mükəmməl təsəvvür yaradılır. Lakin həmin təsəvvür mükəmməlliyi dildən çox, məntiqin qanunlarına görə başa gəldiyindən, nəticə etibarilə, dilin quruluş mexanizmini öyrənmək təşəbbüsününə qarşısını almaqla dil haqqındakı elmin öz obyektinə lazımı səviyyədə nüfuz etməsinə mane olmuşdur.

Lakin XX əsrin ortalarında N.Xomski (və tərəfdarları) Por-Royal qrammatikasının bu “zəif” cəhətini onun məhz güclü tərəfi kimi araşdırmaya cəlb etməklə “yeni dilçiliy”in (törədici qrammatikanın) əsas mənbələrindən birinə çevirməyə cəhd göstərmişlər” [3, s. 25].

N.Xomski məşhur “Dil və təfəkkür” kitabında “fəlsəfi qrammatika ənənəsini irəli sürən” Por-Royal qrammatikası haqqında deyir:

“Müasir elm fəlsəfi qrammatikanın nailiyyətlərinə müəyyən qiymət vermək iqtidarında deyil. Bu cür qiymətləndirmə üçün bünövrə qoyulmayıb, orijinal əsər mövcud olsa da, özlüyündə qeyri-məlum olaraq qalır və əksəriyyətini, demək olar ki, əldə etmək mümkün deyil. Məsələn, mən bir əsrdən çox əvvəl buraxılmış “Por-Royal qrammatikasının” yeganə bir nüsxəsindən başqa heç bir nüsxə Birləşmiş Ştatlarda tapa bilməmişəm. Və onun fransız orijinalını yenidən əldə etmək imkanın yaranmasına baxmayaraq, bu mühüm əsərin ingilis dilinə yeganə tərcüməsini, yəqin ki, yalnız Britaniya Muzeyində tapmaq olar. Təəssüflər olsun ki, həmin əsərə o dərəcədə etinasız münasibət göstərilib ki, onun haqqında kiçik bir bilik də maraq kəsb edir və mübhəm məsələlərə kifayət qədər işıq salır” [6, s. 37].

N.Xomskiyə görə, “fəlsəfi qrammatikaya qarşı onun latın yönli olması ilə bağlı ittiham irəli sürmək xüsusilə gülüncdür. Əslində orijinal əsərlər, xüsusilə Por-Royal qrammatikasının və Məntiqinin fransız dilində yazılması əhəmiyyətli bir hadisə olaraq latın dilinin ana dililə əvəz edilməsi prosesinin tərkib hissəsi idi. Fakt bundan ibarətdir ki, latın dilini süni və saxta dil kimi nəzərdən keçirmiş karteziyançıların çox böyük əhəmiyyət verdikləri sadə və sağlam düşüncə baxımından məqbul sayılmamışdır” [6, s. 36].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, N.Xomskinin “Karteziyan dilçiliyi” [7] əsərində “Dildən istifadənin yaradıcı aspekti”, “Dərin və üst struktur”, “Dilçilikdə təsvir və şərh”, “Dilin mənimlənməsi və işlənməsi” öyrənilmişdir.

N.Xomski Amerika deskriptiv dilçiliyinin tanınmış nümayəndəsi Z.Hərrisin tələbəsi olmuş və ilk araşdırmalarında deskriptivizmə sadıqlıq nümayiş etdirmişdir. Məlum olduğu kimi, deskriptiv dilçilik vəzifəsini dil faktlarını təsvir etməkdə görürdü. M.Cons deyir:

“Dilin strukturu ilə əlaqədar “nə üçün” sualına biz cavab vermirik”. “Biz dəqiq təsvirə cəhd edirik, izah etməyə cəhd etmirik”. “İzahatı yalnız uşaqlar istəyirlər, bizim hər birimizdə bir az uşaqlıq var; lakin deskriptivizm öz ləyaqətini bunda görür ki, bu uşağa üz vermür” [1, s.181].

Deskriptiv dilçilikdə təsvir bir neçə mərhələdən (müstəqim tərtibçilər, transformasiyon qrammatika və s.) keçərək generativ, yaxud törədici qrammatika ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatsa da, Noam Xomskinin bir sıra cəhdləri göstərir ki, qarşısına qoyduğu problemləri heç də tamamilə həll edərək klassik qrammatikanın nüfuzunu tamamilə ikinci plana keçirə bilməmişdir.

“Dilçilik problemləri” kitabında yazılır: “Struktur qrammatika ənənəvi qrammatikanı tənqid edir, onu dilçiliyin inkişafında “əlmə qədərki” mərhələnin nəticəsi hesab edir. Əksinə, törədici qrammatika ənənəvi qrammatikaya bəraət qazandırır, onun anlayış və prinsiplərini əsaslandırmağa çalışır... Strukturalistlər... “generativ qrammatikaları” ənənəvi qrammatikadan irəli getmədikləri üçün, strukturalizmə nisbətən bir addım geri getdikləri üçün tənqid etmişlər. Doğrudan da, əslində törədici qrammatika formallaşdırılmış ənənəvi qrammatikadan başqa şey deyildir (bu cəhdi Xomski və ardıcılları da inkar etmirlər)” [1, s. 229].

Lakin törədici qrammatikanın aşkar üstünlüyü ondadır ki, burada bilavasitə nitq fəaliyyətinin, yaxud danışıq aktının öyrənilməsi və beləliklə, dil yaradıcılığının (kreativliyinin) antroposentrik (fərdi) analizi ön plana keçirilir. Təhlil texnikası, bir qayda olaraq, sözləmin (P) isim və feil fəzalarına (NP-VP) bölünərək nitq prosesinin daxili tələblərinə uyğun şəxələndirilməsindən ibarətdir. Törədici qrammatikada sözləm nitq hissələrinə ayrılmaqla onu ən kiçik mənalı elementlərin müvafiq sırası ilə əhatə edir.

Ümumiyyətlə, N.Xomskini müasir dilçiliyin fəvqünə qaldıran (və dilçilikdə inqilab kimi dəyərləndirilən) kəşfi törədici (generativ) dilçiliyi (qrammatikası) idi. Onun bu ideyaları “Sintaktik strukturlar”, “Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri” və “Dil və təfəkkür” əsərlərində əksini tapmışdır.

¹³⁰ Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının doktorantı

N.Xomski universal bir nəzəriyyə tərəfdarı olub. O, "Sintaktik strukturlar" (1957) əsərində yazır:

"Sintaksis cümlələrin qurulması prinsipləri və üsulları haqqında təlimdir. Konkret dilin sintaktik tədqiqatının məqsədi həmin dildə cümləni törədən özünəməxsus bir mexanizm kimi nəzərdən keçirilə bilən qrammatikanın yaradılmasıdır. Daha geniş planda dilçilər uğurla istifadə edilən qrammatikaların dərin fundamental xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi problemi ilə üzləşir. Bu tədqiqatların son nəticəsi konkret qrammatikaların təsviri mexanizmlərinin heç bir konkret dilə müraciət olunmadan təqdim edildiyi və abstrak şəkildə öyrənilməsi linqvistik struktur nəzəriyyəsi olmalıdır" [4, s. 16].

N.Xomski ingilis dilinin nümunəsində onu da əsaslandırır ki, bir dili öyrənməklə biz ümumən insan dilinin mahiyyətini öyrənə bilərik.

"Dilçilik problemləri"ndə göstərilir: "Törədici qrammatikanın ilkin variantı Xomskinin məşhur "Sintaktik strukturlar" əsərində verilmişdir. Burada hələ klassik deskriptivizmin ideya təsirləri güclüdür. Belə ki, deskriptivizm dilçiliyin təsiri ilə əlaqədar Xomski semantikanı qrammatikadan kənar hesab edir, qrammatikanı da sırf formal əsasda qururdu" [1, s. 230].

Semantikanı qrammatikaya daxil etməyin təcrübəsini ilk dəfə N.Xomskinin "Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri" (1965) kitabında görürük. Burada "törədici qrammatika "standart nəzəriyyə" adlanmaqla sintaktik, semantik və fonetik hissələrdən ibarətdir. Bunlardan törəmə prosesində yalnız bir komponent - sintaktik komponent iştirak edir, digər iki komponent isə interpretasiya (*şərh* - *Q.C.*) rolu oynayır. Sintaktik komponentin tərkibinə bunlar daxildir: baza komponent (bu da iki subkomponentdən - kateqorial komponent və leksikondan ibarətdir) və transformasiyon komponent. Baza komponent cümlənin dərinlikdəki strukturunu interpretasiya edərək onun mənasını (anlamı) müəyyənləşdirir; fonoloji komponent isə cümlənin üzdəki strukturunu interpretasiya edərək onun səslənməsini (səs formasını) müəyyənləşdirir. Bu mərhələdə törədici qrammatikanın əsas məqsədi cümlənin anlamı (məna) ilə onun səs forması arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməkdən ibarətdir" [1, s. 230-231].

N.Xomskinin mühüm xidmətlərindən biri qrammatikaya (sintaksisə) məna anlayışını bütün mübahisəli tərəfləri ilə birlikdə gətirməsidir, ikincisi, "alt" və "üst" strukturlar üzərində ısrardır. Belə ki, hər bir söyləmə özünün cümlə modelini alana qədər, yəni təfəkkürdən dilə "keçənə" qədər fərdin dil yaradıcı imkanlarından asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edə bilər.

"Dil və təfəkkür" kitabında N.Xomski yazır: "Por-Royal qrammatikası, bəlkə də, ilk dəfə olaraq sistem şəklində üst struktur təhlilində əsaslanırsa da, eyni zamanda həmin təhlilin qeyri-adekvat olduğunu etiraf etmişdir. Por-Royal nəzəriyyəsinə əsasən, üst struktur yalnız səsə, yəni dilin maddi aspektinə uyğun gəlir; ancaq siqnal öz üst strukturunda səsləndə, ona müvafiq mental təhlil dərin və ya alt strukturda baş verir, başqa sözlə, formal struktur birbaşa səsə deyil, formaya aid olur" [6, s. 38].

O, fikirlərini belə davam etdirir: "Dərin struktur üst struktura müəyyən mental əməliyyatlar, müasir texnologiya ilə desək, qrammatik transformasiyalar vasitəsilə aid edilir. Hər bir dil səsle məna arasında xüsusi münasibət kimi nəzərdən keçirilə bilər. Por-Royal nəzəriyyəsinin məntiqi nəticəsi bundan ibarətdir ki, dil qrammatikası dərin və üst strukturları və onlar arasında transformasiya münasibətini səciyyələndirən qaydalar sistemini ehtiva edir və əgər qrammatika dildən istifadənin yaradıcı aspektini uyğunlaşdırmalıdırsa, bu dərin və üst strukturların qeyri-məhdud sahəsində baş verir" [6, s. 39].

N.Xomskinin dil və təfəkkür problemi ilə bağlı fikirlərini təhlil edən "Ümumi dilçilik" müəllifi N.Cəfərov belə bir nəticəyə gəlir: "N.Xomskinin dil və təfəkkür probleminə münasibətdə, görünür, əsas yeniliyi (və ənənəvi münasibətlə müqayisədə müəyyən üstünlüyü) ondadır ki, dilin strukturunda "üst" və "alt" qatları müəyyənləşdirdikdən sonra "alt" qatı, demək olar ki, bütünlüklə əqli fəaliyyətin (təfəkkürün) sərəncamına verməklə dildəki "təfəkkür qatı"nın konturlarını müşahidə etmək mexanizmi yaratdığı kimi, təfəkkürün "dil qatı"na da işarə edir" [3, s. 75].

N.Xomski isə deyirdi: "Fəlsəfi qrammatiklər səciyyəvi olaraq belə bir fikri əsas tuturdular ki, dillər öz dərin strukturlarında az fərqlənir, halbuki üst qat təzahürlərində böyük müxtəliflik mümkündür" [6, s. 116].

Məlum olduğu kimi, transformasiyon dilçilik ümumi semantikaya malik, əsasən, məlum və məchul növ konstruksiyaları arasındakı transformasiya (çevrilmə) proseslərindən bəhs edir. N.Xomski cümlənin (söyləmin) "alt struktur"unun "üst struktur"una transformasiyasını öyrənməyi dilin mahiyyətinin dərk üçün əsas sayır.

Ümumiyyətlə, törədici dilçilik belə bir kardinal suala cavab axtarır: Necə olur ki, insan lap uşaq yaşlarından hər hansı bir dilin mürəkkəb cümlə modellərindən istifadə edə bilər?

N.Xomskiye görə, hər bir insanın beynində bir dilin "dərin struktur"u mövcuddur ki, burada söhbət dil səriştəsindən (competence) gedir.

V.P.Belyanın "Psixolinqvistika" dərsliyində göstərir ki, "Xomski, dilçiliyin bir sahəsi hesab olunan dil qabiliyyəti ilə (linguistic competence) psixologiyanın bir sahəsi hesab olunan dil performansını (linguistic performance) fərqləndirir. Dil qabiliyyəti onun danışma qabiliyyəti olan bir şey kimi qəbul edilir, verilmiş bir dil və linqvistik fəaliyyət döğmə bir danışanın verdiyi ifadələr kimi başa düşülür. Xomski, bir insanın bir dil bilmə qabiliyyətini anadangəlmə olduğunu irəli sürərək dil quruluşlarının qeyri-adiliyi haqqında tezis irəli sürdü" [2, s. 30].

"Psixolinqvistikanın əsasları" adlı mühazirələr kursunda Norman B.Y. yazır: "...Xomski modeli iki əsas komponenti əhatə edir: dil qabiliyyəti (linguistic competence), yəni dil potensialı və anadangəlmə, fitri bilik və nitq istifadəsi, yəni bu qabiliyyətin həyata keçirilməsi (linguistic performance)..."

Dil qabiliyyətinin ən vacib komponenti - sintaktik - Xomskiyə görə, hər biri çevrilmələrin köməyi ilə müxtəlif səthi - sintaktik quruluşlarına çevrilə bilən məhdud bir dərin quruluş toplusu daxildir” [5, s. 23].

N.Xomski “Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri” kitabının “Generativ qrammatikalar linqvistik səriştə nəzəriyyələri kimi” başlığında qeyd edir ki, “burada qeyd etdiyim fərqli (söhbət “kompetensiya” və “işləmə” anlayışlarının fərqiğindən gedir - Q.C.) Sössürün dil - nitq fərqi ilə əlaqədardır; lakin onun dilin yalnız vahidlərin sistemətik inventarı olması konsepsiyasını əksinə çevirmək və tezliklə törədicil proselər sistemi olaraq Humboldtun gizli kompetensiya konsepsiyasına qayıtmaq lazımdır” [8, s. 4].

N.Xomskinin “Dil və təfəkkür” əsərinin tərcüməçisi və giriş məqələsinin müəllifi A.Məmmədov yazır: “N.Xomski “Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri” əsərində qeyd edir ki, linqvistik nəzəriyyə ilə, ilk növbədə ideal “danışan-dinləyən” nəzərdə tutur. Bu “danışan - dinləyən” tam eynicinsli nitq qrupunda mövcuddur, öz dilini kamil şəkildə bilir və yaddaşının zəifliyindən, unutqanlığından, diqqətin və marağın dəyişməsindən, real istifadə zamanı öz dilini tətbiq edərkən baş verən səhvlərdən asılı deyil” [6, s. 7].

Beləliklə, “kompetensiya” (dil qrammatik kanonlarını bilmək) törədicil dilçiliyin əsas obyektidir. Bu obyektə insan “sonu məlum elementlərdən düzələn sonu bəlli olmayan cümlələr” (N.Xomski) törədə bilər. N.Xomski düşünürdü ki, “kompetensiya” insana anadangəlmə verilib və onun hesabına insanın beynində universal qrammatika formalaşır.

Dil “rekursiv olaraq törənən sistem” hesab edən N.Xomski “kompetensiya” və “işləmə” anlayışlarını müvafiq olaraq “daxili dil” və “xarici dil” anlayışları ilə əvəz edir. A.Məmmədov göstərir ki, “rekursivlik kimi yeni anlayışların dilçiliyə gətirilməsi N.Xomskiyə dilin formal təsvir olması imkanı haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan verdi və bu, dilçiliyin təbiət elmlərinə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Bununla əlaqədar dil sisteminin fiziki tərəflərini müəyyənləşdirən daxili dil (internal language) və “dil sisteminin” və “dil fəaliyyətinin” istifadəsini və tətbiqini xarakterizə edən xarici dil (external language) anlayışları tətbiq edildi” [6, s. 9].

Bununla da, N.Xomski universal qrammatikanı dildən ayırır. Dilçiliyi təbiət elmlərinə yaxınlaşdırır.

Müqayisələr göstərir ki, son dövrlərdə yeni qrammatika nəzəriyyəsi yaratmaq (məsələn, N.Xomskinin törədicil qrammatikası) sahəsindəki ən uğurlu təşəbbüslər belə, klassik qrammatika kanonları ilə hesablaşmalı, bir çox hallarda isə onun imkanlarından kifayət qədər istifadə etməli olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri, Bakı: Elm, 2019, -404s.
2. Belyanin V.P. Psixolinqvistika (dərs kitabı). Bakı: Elm və təhsil, 2020, 264 s.
3. Cəfərov N. Ümumi dilçilik (dərslik). Bakı: Təhsil, 2020, 144 s.
4. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU, 2008, 91 s.
5. Norman B.Y. Psixolinqvistikanın əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 160 s.
6. Xomski N.A. Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi, 2006, 152 s.
7. Chomsky, N.A. Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought. Second Edition, by James Mc Gilvray. Cybereditions Corporations, 2002. 162 p.
8. Chomsky, N.A. Aspects of the theory of syntax. Massachusetts: The M.I.T.Press, 1965, 251 p.

Açar sözlər: N. Xomski, qrammatika, kanon, səriştə

Ключевые слова: Н.Хомский, грамматика, канон, компетенция

Key words: N.Chomsky, grammar, canon, competence

Qrammatika kanonlarının formalaşmasında Noam Xomski mərhələsi

Xülasə

Qrammatika anlayışı dilçiliyin tarixində heç də həmişə eyni anlamda işlənməmişdir. Bu baxımından Noam Xomskinin qrammatika nəzəriyyəsi spesifik məzmun kəsb edir. Belə ki, N. Xomski universal qrammatika ideyasının daşıyıcısı kimi çıxış edir. Eləcə də onun dilçilik konsepsiyasında mühüm yer tutan transformasiyon və törədicil qrammatika anlayışlarını eyniləşdirmək doğru olmaz. N. Xomskinin dilçilik təliminin texniki, riyazi, fəlsəfi, məntiqi tərəfləri güclüdür.

Этап Ноама Хомского в формировании грамматических канонов

Резюме

В истории языкознания понятие грамматики не всегда развивалось в одном и том же значении. В связи с этим теория грамматики Ноама Хомского имеет специфическое содержание, а именно, Н. Хомский выступает носителем идеи универсальной грамматики. Также некорректно отождествлять важные в его лингвистической концепции понятия трансформационной и порождающей грамматики. Сильны технические, математические, философские и логические аспекты лингвистического учения Н.Хомского.

Noam Chomsky's stage in the formation grammatical canons

Summary

Grammar concept is not always used in the same meaning in the history of linguistics. In this regard Noam Chomsky's grammar theory has a specific content. So that N. Chomsky performs as the successor of universal grammar idea. It is not true to identify the notions transformational and generative grammar which occupies an important place in his concept of linguistics as well as. The aspects of technical, mathematics, philosophical, logical of N.Chomsky linguistic training is strong.

Rəyçi: f.e.d., prof. Ə.Ə.Rəcəbli